

ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ*

ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇੰਟਰਪ੍ਰਿਟੇਸ਼ਨ (*interpretation*) ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਜਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਾਨਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹੋਰ ਹਨ - ਐਕਸਿਜੈਸਿਸ (*Exegesis*) ਅਤੇ ਹਰਮਿਨਿਊਟਿਕਸ (*Hermeneutics*)। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਤਕਨੀਕੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਐਕਸਿਜੈਸਿਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਾਵਨ-ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਹਰਮਿਨਿਊਟਿਕਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਐਕਸਿਜੈਸਿਸ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੀ ਕਲਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰਮਿਨਿਊਟਿਕਸ ਉਸ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਾਠ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਰ, ਪਾਠ ਕੀ ਹੈ? ਵਿਆਖਿਆ ਕੀ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਉੱਤਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਪਾਠ’ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਟੈਕਸਟ’ (*text*) ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਸਾਰਥਕ ਰਚਨਾ। ਅਮਰੀਕਨ ਹੈਰੀਟੇਜ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (*American Heritage Dictionary*) ਅਨੁਸਾਰ ਟੈਕਸਟ (*text*) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਿਸ਼ਨ-ਅੰਕਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ -

“The original words of something written or printed, as opposed to a paraphrase, translation, revision, or condensation. The words of a speech appearing in print. . . . Something, such as a literary work or other cultural product, regarded as an object of critical analysis. A passage from the Scriptures or another authoritative source chosen

*ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ।

for the subject of a discourse or cited for support in argument. A passage from a written work used as the starting point of a discussion.”¹

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਪਾਠ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਰਥ ਹਨ -1. ਕਿਸੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਸੋਧੇ-ਸੁਧਾਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, 2. ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, 3. ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹਿਤ ਚੁਣੀ ਗਈ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਚਨਾ, 4. ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਪਾਠ ਦਾ ਕੋਈ ਲੇਖ-ਅੰਸ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਇਕਸੁਰ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸੂਚਨਾ, ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਲਿਖਤੀ ਜਾਂ ਮੌਖਿਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਪਾਠ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਰਚਨਾ (*work*) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੱਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਾਠ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਫੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।² ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠ ਦੀ ਹੋਂਦ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ-ਸੁਣ ਕੇ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਬੁਣਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮੂਲ ਸਥਾਪਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਨਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪ ਤੇ ਆਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਠ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਰਚਾਇਆ ਇਕ ਸੰਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕੋਡ-ਬੱਧ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਵਾਦਕਤਾ ਅਤੇ ਕੋਡ-ਬੱਧਤਾ ਹੀ ਉਹ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠ ਦਾ ਰਚੈਤਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਉਸਦਾ ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੁਤਬਾ ਕੀ ਹੈ? ਉਸਦਾ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾ ਵਰਗ ਕਿਹੜਾ ਹੈ? ਪਾਠ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਤੱਤ ਕਿਹੜਾ ਹੈ? ਪਾਠ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਹੜੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਹੈ? ਪਾਠ ਦਾ

¹*American Heritage Dictionary*

²“The work is held in hand but the text is held in language” Roland Barthes.

ਕੇਂਦਰੀ ਮਸਲਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੈ? ਪਾਠ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਬਾਰੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਉੱਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ? ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ? ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਸਲਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਲ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਇਆ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਮੂਹਕ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਮੂਹਕ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਵੀ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਮਲ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਜਾਂ ਪਾਠ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਉਹ ਮਾਹੌਲ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਰੇ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਲ ਪਰਤਦੇ ਹਾਂ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੂਲਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾਠਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰਮ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਵਨ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਪਾਵਨ-ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਲਈ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਪਾਠ ਅਤੇ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਕੋਸ਼-ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ। ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲਿਖਤੀ ਜਾਂ ਮੌਖਿਕ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਠ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਾਠ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਰਥਾਤ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਦੂਜੈਲਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਠ ਅਤੇ

ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇੰਨਾ ਇਕਹਿਰਾ ਜਾਂ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਕ-ਪਾਸੜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੁਵੱਲਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਠ ਖ਼ਲਾਅ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਬੋਧ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇਣ ਸਦਕਾ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ੁਦ ਪਾਠ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੂਜੇਲੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਖ਼ੁਦ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਈ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ (ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ) ਦੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਧੀ-ਮੂਲਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਗਲੋਬਲ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਥਾਣੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਧੀ-ਮੂਲਕ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਅੱਜ ਨਿਰੋਲ ਪਾਵਨ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮੂਹ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ - ਐਕਸੇਜੇਸਿਸ ਅਤੇ ਹਰਮਿਨਿਊਟਿਕਸ । ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟਾਨਿਕਾ (*Encyclopædia Britannica*) ਅਨੁਸਾਰ ਐਕਸੇਜੇਸਿਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਰਤੋਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਮਸੀਹੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ -

“Exegesis, or critical interpretation, and hermeneutics, or the science of interpretive principles, of the Bible have been used by both Jews and Christians throughout their histories for various purposes. The most common purpose has been discovering the

truths and values of the Old and New Testaments by means of various techniques and principles, though very often, owing to the exigencies of certain historical conditions, polemical or apologetical situations anticipate the truth or value to be discovered and thus dictate the type of exegesis or hermeneutic to be used. The primary goal, however, is to arrive at biblical truths and values by an unbiassed use of exegesis and hermeneutics.”³

ਐਕਸੇਜੈਸਿਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਹਰਮਿਨਿਊਟਿਕਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਨੇਮਾਂ ਜਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁴ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਮਾ ਪਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਕ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਰੋਲ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਪਾਠਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸਿਧਾਂਤ (*reader response theory*) ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਸਿਧਾਂਤ (*reception theory*) ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਲ ਰਿਕੂਰ, ਹਾਂਸ ਰੋਬਰਟ ਜਾਉਸ ਅਤੇ ਵੁਲਫ ਗੰਗ ਇਜ਼ਰ (Paul Ricoeur, Hans Robert Jauss, Wolfgang Iser) ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਸਮੂਹ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਲਈ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਧੀ-ਮੂਲਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦਾਂਗਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਵੈਦਿਕ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਕਸ਼ਾ, ਕਲਪ, ਨਿਰੁਕਤ, ਵਿਆਕਰਨ, ਛੰਦ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜੋ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵੇਦ-ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵੇਦ-ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾਉਣ ਵਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

³ *Encyclopædia Britannica*

⁴ “The name of Hermes, the messenger of the Greek gods, gave rise to hermeneuein, 'to interpret', and hermeneutike (techne) is the 'art of interpretation'. It became important after the Reformation, when Protestants needed to interpret the Bible accurately. Medieval hermeneutics ascribed to the Bible four levels of meaning: literal, allegorical, tropological (moral), and anagogical (eschatological). But the Reformation insisted on literal or 'grammatical' exegesis and on the study of Hebrew and Greek. Modern hermeneutics falls into three phases.”
Honderich, Ted (ed.), *The Oxford Companion To Philosophy*.

ਵੇਦ-ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਨਿਤ-ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਰਹੱਸਾਤਮਕ, ਪੁੰਦਲੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦਿੱਕਤ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਵੀ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਵਿਹਾਰ ਨਹੀਂ। ਵੇਦਾਂਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਰੋਕਾਰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਤਰ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਨਿਰੁਕਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਤਪੱਤੀ-ਮੂਲਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਧਾਤੂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਕਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਅਥਵਾ ਉੱਚਾਰਨ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਛੰਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸਦੇ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ। ਜੋਤਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਲਪ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹਨ ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਵੇਦਾਂਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਭਾਸ਼ਾ-ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਆਕਰਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਉੱਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਅਰਥ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਰੀਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੀ ਲੌਕਿਕ ਰੀਤ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ-ਸੂਝ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਥਾ-ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਕਥਾ-ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਲੋਕ-ਰੀਤ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭੰਨ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦਵੱਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਹੀ ਉਪਰਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰਾਲੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਦੈਵੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਤੱਤ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਾਗਵਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਮੌਖਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦਾ ਅਮਲ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਅਪਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਨ-ਮਾਨਸ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੱਢਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ -

1. ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ,

2. ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ
3. ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਜਾਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ ਵਿਆਖਿਆ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਪਾਠਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ -

1. ਸ਼ਰੁਤੀ-ਸਾਹਿਤ (ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ) ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ
2. ਸਮ੍ਰਿਤੀ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਅਤੇ
3. ਸ਼ਾਸਤਰ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ,
4. ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ (ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਮਹਾਕਾਵਿ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚਲਾ ਫ਼ਰਕ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ - ਸ਼ਰੁਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਰੋਕਾਰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰ-ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ (ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ) ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਨਾਲ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਧੀਮੂਲਕ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਪਵੇਗੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਸਮਕਾਲੀ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਹੁਣ ਤਕ ਹੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸ਼ਬਦਾਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ੈ-ਖੇਤਰਾਂ ਜਾਂ ਗਿਆਨ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪਾਠਗਤ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਬਹੁ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਉਪਰਾਲੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰਨਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ

ਨਿਰੁਕਤ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿਧ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਵੀ ਗਏ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਨਕ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਬਣਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਠਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨਕ ਜੁਗਤ/ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪਾਠਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੇਦ-ਪਾਠ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਠਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਛੰਦਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਤਰੀ ਵੇਦ-ਪਾਠ ਨਾਲੋਂ ਮੌਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਿੰਨ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਵਿਧੀਆਂ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਮੰਤਰ-ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਆਂਸ਼ਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਉਪਰਾਲਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਰਥ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗਿਆਨ-ਪਾਠ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਇਸ ਮਹਾਂ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਉੱਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਿਆਂ, ਖੇਤਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਾਨਵ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ, ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਸ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਨਾਲ

ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮਾਨਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਅਰਥ-ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਇਕ ਪਾਵਨ ਪਾਠ (*sacred text*) ਦਾ ਹੈ। ‘ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਜਾਂ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਇਸ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਵਾਂਗ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਵਨਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਕੀ ਹੈ? ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚਪਾਵਨ ਪਾਠ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਧਰਮ-ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਵਨ-ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ-ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਵਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਨਿਜੀ ਜਾਂ ਆਂਤਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਰਬ-ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ।

ਹਰ ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਆਪਣੇ ਪਾਵਨ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਾ-ਮਨੁੱਖੀ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪਾਵਨ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਮਿੱਥ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪਾਰਗਾਮੀ ਮਾਹੌਲ ਉੱਸਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਰਮਸੱਚ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਦਾ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਜਾਂ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ-ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਇਕ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰਮ-ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇਕ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਾਜਵਿਗਿਆਨੀ ਰੋਬਰਟ ਸਟੋਕਮਨ (Robert Stockman) ਨੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“From a sociological point of view, a text becomes scripture when a group of people begin to treat it as such, by venerating it and viewing its authority as superhuman”⁵

⁵Stockman Robert, Scripture, (*Internet Resource*)

ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਠ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਪਰਾਮਨੁੱਖੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਕੋਈ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਿਰੋਲ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋਂ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਬੀਜ ਲੁਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਛੁਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਪਣੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਲ ਪਰਤਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਸਮੇਤ ਅਤੀਤਕਾਲੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਰਬਕਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਥਾਨਕ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਵਕਤੀ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੀਤਾਂ-ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿਹਨਕੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਅੱਖਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਵਨ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਨਿਵਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ-ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਲ ਪਰਤਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਹਰ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਦੁਤੀ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਸਮੇ-ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਵੇਕਲੇ ਹੋਂਦ-ਮੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਮੌਲਿਕ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਿੱਖੜਵੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਇਸ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਧਰਮ (ਯਹੂਦੀ ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ) ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਧਰਮ (ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ) ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ। ਪਾਵਨਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ (Judaism):

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ (Judaism) ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਯਹੂਦੀ ਬਾਈਬਲ, ਤਨਖ

(*Tanakh*) ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਹਨ - ਨੋਮ (*Torah*), ਪੈਗੰਬਰ (*Nebi'im*) ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ (*Ketuvim*)। ਇਹ ਪਾਵਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੈਗੰਬਰ ਮੂਸਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਮੁੱਢਲੇ 13 ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ (*Genesis*) ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਤਨ *Fall of Man* ਦੀਆਂ ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯਹੂਦੀ ਕੌਮ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ, ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ, ਅਬਰਾਹਮ, ਇਸਹਾਕ, ਯਾਕੂਬ ਅਤੇ ਯੂਸਫ ਵਰਗੇ ਯਹੂਦੀ ਆਗੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਬਿਰਤਾਂਤ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹਿਜਰਤ (*Exodus*) ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਿਸਰ ਦੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਫਰਉਨ ਵਲੋਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਮਿਸਰ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦੇਸ਼ਾਂ (*ten commandments*) ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੈਗੰਬਰ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਸਿਨਾਈ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਰੱਬ ਯਿਹੋਵਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਧਰਮ (*Christianity*):

ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ (*Christianity*) ਦਾ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ (*Jesus Christ*) ਹੈ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਈਬਲ ਅਖਵਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ - ਪੁਰਾਣਾ ਨੋਮ (*The Old Testament*) ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਨੋਮ (*The New Testament*)। ਪੁਰਾਣਾ ਨੋਮ ਯਹੂਦੀ ਬਾਈਬਲ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਸਮਾਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਪੁਰਾਣੇ ਨੋਮ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦੀ ਆਮਦ ਬਾਰੇ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਖੁਦ ਯਹੂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੋਮ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਨੋਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਨੋਮ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਨੇ ਮੂਸਾ ਦੇ ਦਸ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਆਦੇਸ਼ (ਪ੍ਰੇਮ) ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸਮੂਹ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਨੋਮ ਵਜੋਂ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਿਆਂ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ - ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਕਰੋ - *Love thy Neighbour as Thyself*. ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਸਰਬੁੱਚਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ, ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਂਝੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਧਰਮ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਵਨਤਾ ਨੂੰ ਸੁਭ-ਅਸੁਭ (ਨੈਤਿਕਤਾ) ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਭੂਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ (Islam) :

ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਇਸਲਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸੋਮੇ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨਾਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਕੁਰਾਨ ਹੈ ਜੋ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੱਬੀ ਕਲਾਮ ਹੈ ਜੋ ਜਿਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਆਇਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਉੱਤੇ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ੁਦ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਆਇਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਚੇਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਇਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਕੁਰਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਉੱਤੇ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ। ਜਿਬਰਾਈਲ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਆਇਤਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਪਾਵਨਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਅਲਹਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਾਰਗਾਮੀ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਦੇਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਵਿਕਲਪ ਹਨ - ਈਮਾਨ (ਯਕੀਨ) ਅਤੇ ਕੁਫ਼ਰ (ਬੇ-ਯਕੀਨੀ)। ਈਮਾਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵਲ ਅਤੇ ਜੰਨਤ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਫ਼ਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ੇਤਾਨ ਵਲ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਣ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੋਮਿਨ ਅਤੇ ਕੁਫ਼ਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ (Hinduism) :

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੈਦਿਕ / ਆਰੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਣ, ਆਸ਼੍ਰਮ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ - ਸਾਮਾਜਿਕ ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ, ਚਾਰ ਜਾਤੀਆਂ, ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਆਸ਼੍ਰਮ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ - ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਗ੍ਰਹਿਸਤ, ਵਾਣਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਮਰ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੇਮ-ਵਿਧਾਨ ਹਨ। ਪੁਰਖਾਰਥ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਚਾਰ ਆਦਰਸ਼ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨਜੋ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਖ। ਸਾਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਇਥੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੋਢੀ ਸਥਾਨ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਦ ਹਨ - ਰਿਗ ਵੇਦ, ਯਜੁਰ ਵੇਦ, ਸਾਮ ਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ। ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਪੁਰਖ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਪੌਰੁਸ਼ੇਯ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਰਿਚਾਵਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵ ਵਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੰਤਰ-ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਰਤੀ (*revealed*) ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਛੰਦ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਇਹ ਵੇਦ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤਕ, ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਿਗ ਵੇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਰਚੇ ਗਏ ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੌਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਰੀਆਂ ਜਾਤੀ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੂਗੋਲਕ ਵੰਨ-ਸੁਵਨਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਸ ਗਈ ਇਹੀ ਖਿੱਤਾ ਆਰੀਆਵ੍ਰਤ ਅਖਵਾਇਆ। ਰਿਗਵੇਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੇਤੂ ਆਰੀਆਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਾਠ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਪੂਰਬ ਆਰੀਆਂ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਤੁਤੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਮੰਤਰ ਹਨ। ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਵਿਚ ਹਵਨ ਅਤੇ ਯੱਗ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਸਾਮ ਵੇਦ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਗੀਤਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਅਜਿਹੇ ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਹਨ ਜੋ ਬਿਪਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਦੂਈ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬ-ਆਰੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਧਰਮ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦਾ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ - ਸਗੁਣ-ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ। ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਉਪਰ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤੀ (ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਗਤੀ) ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਉਲਟ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਰ ਅਤੇ ਅਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਹੈ।

ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਆਕਾਰ ਰਹਿਤ ਦੈਵੀ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਿਰੋਲ ਭਾਵੁਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਤਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ

ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਾਵਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਉਘੜਵੀਂ ਮਿਸਾਲ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ :

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਅਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਇਸੇ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸਨੂੰ ਨਾਸਤਕ ਧਰਮ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਬੋਧ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ, ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਕ ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਮੱਧਮਾਰਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅੱਠ ਨੇਮ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਸ਼ਾਕਿਆ ਮੁਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਪੱਮਪਦ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਚਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨਮੋਲ ਬਚਨ ਹਨ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ - atheistic - ਧਰਮ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਨਜਿਠਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਮੂਹ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰਬਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭ ਵੀ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਸਪੇਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾਇਆਂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਤੋਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰਿਸ਼ੀ, ਮੁਨੀ, ਜੋਗੀ, ਜਤੀ, ਸ਼੍ਰਮਣ, ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਪੈਗੰਬਰ ਵਾਂਗ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਨੇਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਵਾਲੇ ਸੰਦੇਸ਼-ਵਾਹਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਗੋਂ ਅਨੁਭਵ, ਆਵੇਸ਼ ਜਾਂ ਦਿੱਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਮੋਖ, ਮੁਕਤ ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਅਪਵਾਦ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਥ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-

ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨੇਮ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਨਿਮਨ- ਅੰਕਿਤ ਕਥਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਯਦਾਯਦਾਹਿ ਧਰਮਸਯ ਗਲਾਨਿਰਭਵਤਿ ਭਾਰਤ ।

ਅਭਿਯੁਥਾਨਮਧਰਮਸਯ ਤਦਾਤਮਾਨਾਮ ਸ੍ਰਿਜਾਮਯਮ ।

ਪਰਿਤ੍ਰਾਣਾਯ ਸਾਧੁਨਾਮ ਵਿਨਾਸ਼ਾਯ ਚ ਦਸ਼ਕ੍ਰਿਤਾਮ ।

ਧਰਮਸੰਸਥਾਪਨਾਅਰਥਾਯ ਸੰਭਵਾਮਿ ਯੁਗੇਯੁਗੇ ।⁶

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਮਾਨਯ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵੀ ਉਘੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਸੰਕਲਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ (*scripture*) ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਾਵਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਾਰਮਿਕ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭਿਆਚਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਵਨ-ਗ੍ਰੰਥ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਮਿੱਥ ਸਿਰਜ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਮੁੱਠ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਪਾਵਨਤਾ ਦੇ ਇਸਸੰਦਰਭ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਖੁਦ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ ॥

ਜਿਨਿ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ ॥⁷

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ॥

ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥⁸

ਇਹ ਕਾਵਿ ਪੰਗਤੀਆਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਬੋਲਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਾ ਪਾਵਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕਥਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ :

1. ਇਹ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

⁶ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ 4.7-8

⁷ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 628.

⁸ ਓਹੀ, ਪੰਨਾ - 722.

2. ਇਹ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਓਸੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
3. ਇਹ ਸੱਚ ਕੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਧਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਧਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਦੈਵੀ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਆਸਥਾਵਾਨ ਪਾਠਕ / ਸਰੋਤੇ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਧਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਜਾਂ ਇਲਾਹੀ ਕਲਾਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਧਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਇਲਾਹੀ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਪੈਗੰਬਰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਦੇ ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰੱਬੀ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚੋਲਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਪੈਗੰਬਰ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਬਦ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਰੂਹਾਨੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸੰਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਧਿਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਸੋਮਾ ਵੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਇਹ ਪਾਵਨ-ਪਹਿਲੂ ਹੱਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪਰੰਪਰਕ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਪਾਵਨ ਵਸਤੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ (ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ) ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਪਰਿਪੇਖ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਕਾਵਿਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਖੁਦ ਬਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਜਾਂ ਸੁੱਧ ਕਵਿਤਾ ਤਸੱਵਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਾਲੀ ਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਸਥਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪਾਵਨ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਆਪ-ਮੁਹਾਰ ਹੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ -

ਕਰੇ ਕਰਾਏ ਸਭਕਿਛੁ ਜਾਣੈ ਨਾਨਕ ਸਾਇਰ ਇਵ ਕਹਿਆ ॥⁹

ਸਾਸੁ ਮਾਸੁ ਸਭੁ ਜੀਉ ਤੁਮਾਰਾ

ਤੂ ਮੈ ਖਰਾ ਪਿਆਰਾ ॥

ਨਾਨਕੁ ਸਾਇਰੁ ਏਵ ਕਹਤੁ ਹੈ

ਸਚੇ ਪਰਵਦਗਾਰਾ ॥¹⁰

⁹ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 434.

ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ 'ਗਾਵਹੁ ਗੀਤੁ ਨ ਬਿਰਹੜਾ ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੋ' ਆਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਕਾਵਿ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਕਥਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ-ਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਲੋਗੁ ਜਾਨੈ ਇਹੁ ਗੀਤੁ ਹੈ ਇਹੁ ਤਉ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰ ॥

ਜਿਉ ਕਾਸੀ ਉਪਦੇਸੁ ਹੋਇ ਮਾਨਸ ਮਰਤੀ ਬਾਰ ॥3॥¹¹

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ, ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ, ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਗਏ, ਪੈਗੰਬਰੀ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਹੀ ਉੱਦਾਤ ਰੂਪ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ੀ, ਗੁਰੂ, ਸਿੱਧ-ਸਾਧਕ ਜਾਂ ਪੈਗੰਬਰ ਜਦੋਂ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਜਾਂ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਰਚਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਤਰਲ ਛਿਣਾਂ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪੈਗੰਬਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਪੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸਦੇ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਹੋਣ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਾਵਨਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਦਰਭ ਹੈ ਜੋ ਆਸਥਾਵਾਨ ਪਾਠਕ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਪਾਵਨਤਾ ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਪਾਰਗਾਮੀ ਚਿਹਨਕਾਂ (*transcendental signifiers*) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਹ ਪਾਰਗਾਮੀ ਚਿਹਨਕ ਵੈਦਿਕ, ਅਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਕੋਈ ਬੋਲੈ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ ॥

ਕੋਈ ਸੇਵੈ ਗੁਸਈਆ ਕੋਈ ਅਲਾਹਿ ॥1॥

ਕਾਰਣ ਕਰਣ ਕਰੀਮ ॥

ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਰਹੀਮ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥

ਕੋਈ ਨਾਵੈ ਤੀਰਥਿ ਕੋਈ ਹਜ ਜਾਇ ॥

ਕੋਈ ਕਰੈ ਪੂਜਾ ਕੋਈ ਸਿਰੁ ਨਵਾਇ ॥2॥

ਕੋਈ ਪੜੈ ਬੇਦ ਕੋਈ ਕਤੇਬ ॥

ਕੋਈ ਓਚੈ ਨੀਲ ਕੋਈ ਸੁਪੇਦ ॥3॥

¹⁰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 660.

¹¹ਓਗੀ, ਪੰਨਾ - 335

ਕੋਈ ਕਹੈ ਤੁਰਕੁ ਕੋਈ ਕਹੈ ਹਿੰਦੂ ॥

ਕੋਈ ਬਾਛੈ ਭਿਸਤੁ ਕੋਈ ਸੁਰਗਿੰਦੂ ॥ 4 ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਤਾ ॥

ਪ੍ਰਭ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਤਿਨਿ ਭੇਦੁ ਜਾਤਾ ॥¹²

ਇਕ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ, ਹਿੰਦੂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ ਆਦਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਮੱਧਕਾਲੀਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਣਾ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸਤਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਦੌਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਖੁਦ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਥਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਿਜ-ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ’ ਆਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ, ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ, ਪੌਰਾਣਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ, ਖੋਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਉਪਰਾਲੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਉੱਸਰ ਰਹੀ ਸਿੱਖ-ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਨਮਸਕਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਕੇ ਸਤਨਾਮੁ ਜਿਸ ਮੰਤ੍ਰੁ ਸੁਣਾਯਾ ॥

¹²ਓਹੀ, ਪੰਨਾ - 885

ਭਵਜਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥ ਮਾਂਹਿ ਸਮਾਯਾ ॥
 ਜਨਮ ਮਰਨ ਭਉ ਕੱਟਿਆ ਸੰਸਾਰੋਗ ਵਿਜੋਗ ਮਿਟਾਯਾ ॥
 ਸੰਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਿਚ ਦੁਖ ਸਬਾਯਾ ॥
 ਜਮਦੰਡ ਸਿਰੋਂ ਨ ਉਤਰੈ ਸਾਕਤ ਦੁਰਜਨ ਜਨਮ ਗਵਾਯਾ ॥
 ਚਰਨ ਗਹੇ ਗੁਰਦੇਵ ਕੇ ਸਤਿ ਸਬਦ ਦੇ ਮੁਕਤਿ ਕਰਾਯਾ ॥
 ਭਾਇ ਭਗਤ ਗੁਰਪੁਰਬ ਕਰ ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦ੍ਰਿੜਾਯਾ ॥
 ਜੇਹਾ ਬੀਉ ਤੇਹਾ ਫਲ ਪਾਯਾ ॥੧॥¹³

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰੂੜੀ, ਅਰਥਾਤ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀਦਾਇਕ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਨਾਇਕ ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਲ ਰਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਕਵੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਵੀ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਇਸ ਦੀ ਪਰਾਭੋਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਗੰਗ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੱਕਾ ਕਾਬਾ ਮੁਸਲਮਾਣੇ ॥
 ਸੁੰਨਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਹਿੰਦੂ ਲੋਭਾਣੇ ॥
 ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਕਹਾਇੰਦੇ ਇਕ ਨਾਮ ਦੁਇ ਰਾਹ ਭੁਲਾਣੇ ॥
 ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਭੁਲਾਇਕੈ ਮੋਹੇ ਲਾਲਚ ਦੁਨੀ ਸ਼ੈਤਾਣੇ ॥
 ਸੱਚ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿ ਗਯਾ ਖਹਿ ਮਰਦੇ ਬਾਮਣ ਮਉਲਾਣੇ ॥
 ਸਿਰੋਂ ਨ ਮਿਟੇ ਆਵਣ ਜਾਣੇ ॥੨੧॥

¹³ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ - 1.1.1 -7

ਚਾਰੇ ਜੱਗੇ ਚਹੁ ਜੁਗੀ ਪੰਚਾਇਣ ਪ੍ਰਭ ਆਪੇ ਹੋਆ ॥
 ਆਪੇ ਪੱਟੀ ਕਲਮ ਆਪ ਆਪੇ ਲਿਖਣਹਾਰਾ ਹੋਆ ॥
 ਬਾਝ ਗੁਰੂ ਅੰਧੇਰ ਹੈ ਖਹਿ ਖਹਿ ਮਰਦੇ ਬਹੁ ਬਿਧ ਲੋਆ ॥
 ਵਰਤਿਆ ਪਾਪ ਜਗੱਤ੍ਰ ਤੇ ਧਉਲ ਉਡੀਣਾ ਨਿਸਦਿਨ ਰੋਆ ॥
 ਬਾਝ ਦਇਆ ਬਲ ਹੀਣ ਹੋ ਨਿੱਘਰ ਚਲੇ ਰਸਾਤਲ ਟੋਆ ॥
 ਖੜਾ ਇਕ ਤੇ ਪੈਰ ਤੇ ਪਾਪ ਸੰਗ ਬਹੁ ਭਾਰਾ ਹੋਆ ॥
 ਥੰਮੇ ਕੋਇ ਨ ਸਾਧ ਬਿਨ ਸਾਧ ਨ ਦਿੱਸੈ ਜਗ ਵਿਚ ਕੋਆ ॥
 ਧਰਮ ਧੌਲ ਪੁਕਾਰੈ ਤਲੇ ਖੜੋਆ ॥ ੨੨ ॥
 ਸੁਣੀ ਪੁਕਾਰ ਦਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜਗ ਮਾਹਿੰ ਪਠਾਯਾ ॥
 ਚਰਨ ਧੋਇ ਰਹਿਰਾਸ ਕਰ ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖਾਂ ਪੀਲਾਯਾ ॥
 ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕਲਿਜੁਗ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦਿਖਾਯਾ ॥
 ਚਾਰੈ ਪੈਰ ਧਰੰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰਨ ਇਕ ਵਰਨ ਕਰਾਯਾ ॥
 ਰਾਣਾ ਰੰਕ ਬਰਾਬਰੀ ਪੈਰੀਂ ਪਵਣਾ ਜਗ ਵਰਤਾਯਾ ॥
 ਉਲਟਾ ਖੇਲ ਪਿਰੰਮ ਦਾ ਪੈਰਾਂ ਉਪਰ ਸੀਸ ਨਿਵਾਯਾ ॥
 ਕਲਿਜੁਗ ਬਾਬੇ ਤਾਰਿਆ ਸੱਤਨਾਮ ਪੜ੍ਹ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁਣਾਯਾ ॥
 ਕਲਿ ਤਾਰਣ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਆਯਾ ॥ ੨੩ ॥¹⁴

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਗੁਰ-ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਯੁੱਗ-ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਖੂਬੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰ-ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਸ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

¹⁴ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ : ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸਦਾ ਰਚਨਾ-ਸੰਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਧਰਾਤਲ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ -

ਮਾਰਿਆ ਸਿੱਕਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਯਾ ॥

ਥਾਪਿਆ ਲਹਿਣਾ ਜੀਵਦੇ ਗੁਰਿਆਈ ਸਿਰ ਛੜ ਫਿਰਾਯਾ ॥

ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਮਿਲਾਇਕੈ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਰੂਪ ਵਟਾਯਾ ॥

ਲਖ ਨ ਕੋਈ ਸਕਈ ਆਚਰਜੇ ਆਚਰਜ ਦਿਖਾਯਾ ॥

ਕਾਯਾਂ ਪਲਟ ਸਰੂਪ ਬਣਾਯਾ ॥¹⁵

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗੁਰ-ਸੰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦੇ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਈ ਆਧਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਲੰਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਸਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠ ਦਾ, ਪ੍ਰਸੰਗ-ਅਨੁਕੂਲ, ਅਰਥ-ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਯੁੱਗ-ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵਰਤਮਾਨ ਤਕ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਹਾਂ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭ ਰੱਖਕੇ ਵਾਚਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਲੋਚਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਜੀਵੰਤ ਹੋਣ

¹⁵ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ : ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ

ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗੋੜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੂਲਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਉੱਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਸਲਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਮੂਲ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਉਸ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਸੰਦਰਭ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਸ ਸਨਾਤਨ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅੱਜ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਤ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਧੀ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਗਿਆਨ-ਮੂਲਕ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

ਅਤੀਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਠ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਮਸਲਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਾਨਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ, ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਰਚਾਇਆ ਅਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਮੁਖੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੀਆਂ ਭਵਿਖਾਰਥੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹਰ ਸਿਜਿਤ ਪਾਠ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ? ਕੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਮਸਲੇ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਾਗਾ-ਦੇਗਾ ਨਹੀਂ? ਕੀ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਓਪਰਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ? ਅਤੇ ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ? ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਹੈ। ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਇਸਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿੱਥ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬੀਤੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਓਪਰਾ ਜਾਂ ਅਜਨਬੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅੱਜ ਵੀ ਇਕ ਜੀਵੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਤਾਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਸਿਰਜਣ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ/ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਹਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਸਲਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠ (ਲਿਖਤ) ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰ ਲਿਖਤ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਸੰਰਚਨਾ ਅੰਦਰ ਅਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪੜ੍ਹਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਠ ਦੀ ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹਤ ਉਸਦਾ ਪੁਨਰ-ਪਾਠ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ ਪਾਠ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਪਾਠ’ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਪੜ੍ਹਨਾ’ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਲਿਖਤ’ (*text*) ਵੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਪਾਠ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਲ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹਤ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਪਾਠ (*re-reading*) ਨੂੰ ਉਸ ਪਾਠ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ (*re-interpretation*) ਵੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ‘ਲਿਖਤ’ ਅਤੇ ‘ਪੜ੍ਹਤ’ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਲ ਪਰਤਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਾਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਪਾਠ (ਜਾਂ ਲਿਖਤ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਮਾਨਦਾਰ ਪੜ੍ਹਤ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੀ ਸੀਮਾ-ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਹਰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੂਰਬਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਵੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠ ਤਾਂ ਉਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਬਦਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਦੀ ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਯੁੱਗ-ਅਨੁਕੂਲ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹਤ ਪਾਠ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ-ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ‘ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਤੁਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਭਾਵ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਿੱਕਤ ਤਾਂ ਉਸ ‘ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ’ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਪਣੀ (ਦੇਸੀ) ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ‘ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ’ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਗ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਓਸੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ। ਜਾਣੇ-ਅਣਜਾਣੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਚੌਧਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਜੋਕੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹਾਲੇ ਵੀ ਓਸੇ ਲੀਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਗਿਆਨ-ਆਧਾਰਿਤ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰਮੌਰ ਮੰਨਕੇ ਸਾਡੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੌਰਵਮਈ ਦੇਸੀ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਜ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕਾਇਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਮਕਸਦ ਸਾਡੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਕੇ ਸਾਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਛੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਬਾਦ ਵੀ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਅਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੋਧ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਦੇਸੀ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਾਕਫ਼ ਹੋ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕੀਏ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸੀ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਮਸਲਾ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਾਸਤਵਿਕ ਲੋੜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸਾਰੂ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀਆਂ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਦੀਭਾਸ਼ਾਈ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ-ਮੂਲਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਉਸ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਜਿਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਜਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੌਰ ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਰਪੇਸ਼ ਹੈ। ਸਮਕਾਲ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਇਸ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
